

ДЕМАРКАЦІЯ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ МІЖ ДНІПРОМ І ПІВДЕННИМ БУГОМ У 1780-1783 РР.: ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто підготовку та хід демаркаційних робіт на кордоні між Новоросійською губернією Російської імперії та Брацлавським воєводством Речі Посполитої у 1780-1783 рр. На основі маловідомих документів Державного архіву Херсонської області зроблена спроба висвітлити дії державних уповноважених від обох країн, з'ясувати роль землемірів та показати технічний бік демаркаційних процесів кінця XVIII ст.

Ключові слова: демаркація, російсько-польський кордон, Новоросійська губернія, Польська Україна, Новоросійська межова експедиція, землеміри.

Rассмотрено подготовку и ход демаркационных работ на границе между Новороссийской губернией Российской империи и Брацлавским воеводством Речи Посполитой в 1780-1783 гг. На основе малоизвестных документов Государственного архива Херсонской области сделана попытка осветить действия государственных уполномоченных от обеих держав, выяснить роль землемеров и показать техническую сторону демаркационных процессов конца XVIII в.

Ключевые слова: демаркация, российско-польская граница, Новороссийская губерния, Польская Украина, Новороссийская межовая экспедиция, землемеры.

The article considers demarcation work course on the border between Novorossiysk province of the Russian Empire and Bratslav province of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1780-1783. On the basis of the little known documents of the Kherson State Archives the attempt is made to highlight activity of authorized agents from both states, to clear up the role of land surveyors and to show technical side of demarcation process at the end of 18th century.

Key words: demarcation, Russian-Polish border, Novorossiysk province, Polish Ukraine, Novorossiysk land surveying expedition, land-surveyors.

Історія проведення адміністративно-територіальних кордонів Російської імперії як внутрішніх, так і державних, нерозривно пов'язана з діяльністю цивільної межової служби. Її працівники не лише забезпечували картографічний матеріал для роботи кордонних комісій і брали активну участь у безпосередньому позначенні кордонів на місцевості, а іноді навіть виступали проєктантами внутрішньо-губернських територіальних змін. Завдяки цьому в архівних фондах межових установ можна знайти відомості різноманітного характеру стосовно розмежувань між повітами і губерніями всередині імперії, а також і встановлення міждержавних кордонів. Так, у Державному архіві Херсонської області в фонді Херсонської губернської креслярні зберігаються документи, що відображають окремі аспекти підготовки та проведення демаркаційних робіт на кордоні між Новоросійською губернією та українськими землями в складі Речі Посполитої на початку 1780-х років. Ця маловідома сторінка заслуговує на докладніше дослідження з огляду на недостатнє висвітлення в історіографії історії державних

кордонів кінця XVIII ст. на території сучасної України.

Межовою установою, на період діяльності якої припала підготовка та проведення демаркації означеної частини російсько-польського кордону, була Новоросійська межова експедиція. Вона мала подвійне підпорядкування: Новоросійській губернській канцелярії та Межовій експедиції Сенату. Її землеміри й межувальники на той час уже мали певний досвід проведення меж адміністративно-територіальних одиниць: у другій половині 1770-х років позначали кордони між провінціями та повітами всередині Новоросійської губернії [1, арк. 3; 2, арк. 207–208], потім між Новоросійською і Азовською губерніями [2, арк. 208; 3, арк. 20 зв.]. Але все це були внутрішні кордони. Демаркація ж російсько-польського кордону, хоча принципово й не відрізнялася від них, все-таки стала першим і єдиним досвідом участі південноукраїнських землемірів у міждержавних розмежуваннях.

Офіційно задекларованою підставою для цього розмежування стали постійні земельні конфлікти між

жителями прикордонних територій, тож було вирішено чітко зафіксувати міждержавний кордон [4, с. 1]. Вочевидь, у російській сторони була й інша мотивація. Новоросійський губернський прокурор Омелян Седньов, інспектуючи в 1779 р. прикордонні території, всюди зустрічав офіцерсько-чиновницьку сваволлю, «...через що поселяни не тільки не мають охоти до домобудівництва й старанності до економії, але ще й, засмутившись, шукають способів до втеч за кордон...» [5, арк. 20 зв.].

Юридичним обґрунтуванням демаркації став «Акт розмежування між Новоросійською губернією та Польською Україною» [4, с. 1–3], укладений у Новомиргороді 5 січня 1781 р. повноважними коронними представниками: від російської сторони генерал-майором Михайлом Потьомкіним і радником Іноземної колегії Яковом Булгаковим, від польської – генерал-майором Карлом Малчевським і полковник Йосифом Віттом. Під використаним у назві Акту визначенням «Польська Україна» розумілися центральноукраїнські землі на правобережжі Дніпра між Дніпром та Південним Бугом (згодом на них утворилася Київська губернія в складі Російської імперії – Ю. К.).

Згідно з Актом розмежування, «віднині на майбутні часи» кордон мав проходити між Дніпром і Південним Бугом: на захід від Дніпра по річках Тясмин та Ірклій, суходолом до Новомиргорода, а звідти по річках Вись (Велика Вись) і Синюха до впадіння останньої в Буг. Тясминські та ірклійські острови розділялися між обома державами, а острови на Висі й Синюсі визнавалися навечно власністю Російської імперії [4, с. 2]. Кордон мав фіксуватися лінією стовпів: по безлісних місцях на відстані один від одного 10 сажнів (21,3 м), по заліснених – 10 аршинів (7,1 м) [4, с. 2]. Між стовпами планувалося «майбутньої весни» спільними зусиллями вирити рів та спорудити вал [4, с. 2].

6 лютого 1781 р. у польському містечку Турія Михайло Потьомкін і Карл Малчевський підписали опис кордону, в якому було детально розписано місця постановки прикордонних стовпів [4, с. 3–18]. Після цього розпочалася вже технічна робота по їх встановленню, виконувана робітниками від обох держав під наглядом, ймовірно, воеводських канцелярій та за участю місцевих землемірів.

Як уже зазначалося, саме завдяки участі працівників Новоросійської межової експедиції сьогодні є можливість простежити хід демаркаційних робіт. Частина архіву експедиції після кількох переїздів у 1803 р. потрапила до архіву Херсонської губернської креслярні, в складі фонду якої зберігається й нині. За обсягом документальний комплекс з теми публікації є невеликим (30 аркушів); він становить частину однієї архівної справи. Хронологічно документи охоплюють період з березня 1781 до вересня 1783 р., тобто повністю вкладаються в період існування Новоросійської губернії та відповідно її межової експедиції. Хоча ще 30 березня 1783 р. Катерина II підписала указ про ліквідацію губернії та створення Катеринославського намісництва [4, с. 889], але офіційно його установи відкрилися лише в липні

1784 р. [6, с. 184]. Однак керівництво намісництва було вже призначено, і цим пояснюється та обставина, що землеміри отримували вказівки одночасно і від ще діючої Новоросійської губернської канцелярії, і від уже діючого правителя Катеринославського намісництва.

Означений комплекс складається з розпорядчої та звітної документації. До першої групи належать – за ієрархією укладачів – ордери катеринославського правителя межовій експедиції (2 документи); укази Новоросійської губернської канцелярії межовій експедиції (8 документів); ордери губернської канцелярії та губернського землеміра, адресовані землемірам межової експедиції (по 2 документи). Ордери правителя й укази губернської канцелярії представлені в оригіналах. З-поміж інших вони вирізняються обсягом і рівнем інформативності, оскільки завдяки тогочасній діловодній традиції в них докладно передано зміст документів, котрі безпосередньо спричинилися до їх появи. Таким чином, у них можна знайти окремі відомості про передісторію питання та участь установ і державних посадовців високих рангів, діяльність яких могла відбитися в діловодстві межової установи тільки таким опосередкованим чином. Так, з ордерів та указів дізнаємося про певні дії та рішення прикордонних комісарів Потьомкіна і Малчевського, польського канцлера Огінського, Прикордонної комісії по вирішенню суперечок із Брацлавським воеводством та ін.

Група звітної документації складається з рапортів межової експедиції губернській канцелярії (2 документи) та рапортів землемірів експедиції губернському землеміру (3 документи). Рапорти межової експедиції представлені чернетками, залишеними в діловодстві. Також чернетками є ордери губернської канцелярії, адресовані в обхід межової експедиції напряму її землемірам. Вочевидь, їхній чорновий текст готувався губернським землеміром, а підлеглі отримували оригінал за підписом одного з радників канцелярії. Внутрішнє листування губернського землеміра з підлеглими носить стислий чіткий характер, оскільки присвячене постановці й вирішенню конкретних службових завдань.

Отже, на початку лютого 1781 р. робота міждержавної комісії по розмежуванню завершилася підписанням опису кордону. За результатами розмежування на місцевості новоросійський генерал-губернатор Микола Язиков отримав відношення від комісара Михайла Потьомкіна і передав його зміст у своїй пропозиції губернській канцелярії. Вона, у свою чергу, переписала зміст пропозиції у своєму указі межовій експедиції від 26 березня 1781 р. Цей указ зберігся в архіві експедиції [7, арк. 34–37], завдяки чому можна дізнатися про окремі обставини проведення кордону.

Так, при постановці демаркаційних стовпів виникли певні ускладнення, пов'язані з розбіжностями в позначенні кордону на карті й місцевістю. Карта всього кордону від Дніпра до Бугу складалася землемірами обох сторін влітку 1780 р., але при цьому не була врахована та обставина, що більша частина кордону проходила по ріках, вода в яких піднялася й змінила обриси деяких берегів. Йшлося,

насамперед, про річку Тясмин, котра як притока Дніпра, очевидно, найсильніше реагувала на весняне танення снігів. Канцелярія так передала слова Потьомкіна, який, очевидно, також взяв їх з рапортів тих же землемірів: «...по ріці Тясмині влітку в багатьох місцях ні пройти ні проїхати було не можна, й численні острови були не видні, й покладені [на карту] за свідченнями обивателів приблизно...» [7, арк. 34–34 зв.].

Саме по цій карті комісари провели червону лінію кордону, і її затвердили обидва монархи. Коли ж узимку почали вести кордон по замерзлим ріках і позначати місця для стовпів на річкових островах, «...то в деяких місцях відкрилися нові ситуації тому, що при знятті влітку карти не тими самими місцями йшли, як по карті обопільні повноважені комісари лінію провели...» [7, арк. 34 зв.]. Довелося спішно перезнімати частину кордону від гирла Тясмину по річці Ірклій і суходолом до впадіння річки Турії у Вись та перекладати карту заново.

У результаті Потьомкін передав Язикову оригінали обох карт із застереженням, щоб уважати дійсною карту зимових зйомок, а першу карту берегти «для самого лише знання про різні свідчення з польської сторони і нашої володінь 1773 і 1780 років» [7, арк. 34]. Згадка про 1773 рік і та обставина, що в указі постійно йшлося про «новопридані иматки землі, лісів та острови» дає підстави припустити, що в 1781 р. давній узвичаєний кордон місцями трохи змістився на користь Російської імперії. Наприклад, в Акті про розмежування було сказано: «...перейшовши ж річку Турію прямо при вершині яру, чи балки, що прозивається Гетьманська, повернувши в лівий бік і йдучи прямою лінією...» [4, с. 2]. На місці ж виявилось, що Гетьманська балка має дві вершини. Тож, хоча на карті лінія кордону була проведена через ближню вершину, Потьомкін «погодився» вести її на місцевості через дальню – «для вигравання децю в російську сторону» [7, арк. 34 зв.].

Усі «новопридані иматки» мали потрапити в державну власність і бути включені до складу всіх повітів, що прилягали до кордону з новоросійського боку, а саме Єлисаветградського, Крюківського та Ольвіопольського повітів Єлисаветградської провінції [7, арк. 36 зв.]. Виключення становила лише слобода Троянка, про залишення якої клопотав її власник, польський князь на російській службі Ксаверій Любомирський [7, арк. 35].

У кінці цього обширного указу губернська канцелярія від імені комісара Потьомкіна виголошувала подяку працівникам межової експедиції, прикомандированим до Комісії по розмежуванню, «за старання ними виконання своїх посад» [7, арк. 37]. З працівників поіменно називався лише єлисаветградський провінційний землемір капітан Іван Федоров [7, арк. 35 зв.]; також подяка оголошувалася особисто губернському землеміру майору Єгору Арапову, котрий «сукупно з підлеглими вправлявся при затвердженні того кордону» [7, арк. 35].

Проте вже в серпні 1782 р. почалися проблеми з демаркаційними стовпами: поручик польської наро-

дової кавалерії Семинський помітив, що один із російських стовпів перенесений на інше місце [7, арк. 39]. Більше того – виявилось, що п'ять стовпів винесені на берег річкою Тясмин у Крюківському повіті, а один узгалі зник невідомо куди [7, арк. 39]. Тож губернська канцелярія доручила тому ж таки Федорову спільно з наглядачами знайти винних і повернути стовпи на місця [7, арк. 39 зв.]. Винних, однак, не знайшли. Польська сторона прислала свого представника, Крюківська воєводська канцелярія прислала робітників, Федоров набрав у містечку Крилові по п'ять понятих від обох сторін, і в останніх числах серпня роботу було зроблено [7, арк. 40, 41]. А вже навесні 1783 р. ситуація повторилася: повеневі води знесли ще два стовпи, і губернська канцелярія наказала межовій експедиції бути напоготові й чекати спільного з поляками з'їзду для їх поновлення [7, арк. 42–42 зв.]. Цього разу від експедиції був відряджений землемір капітан Петро Прокопович [7, арк. 46].

Тим часом на кордоні, незважаючи на державне розмежування, не вщухали суперечки за численні млини й переправи. Їх розглядом і вирішенням займалася так звана Прикордонна з польським Брацлавським воєводством комісія, котра звернулася до новоросійського губернатора Язикова з проханням надати їй карту кордону [7, арк. 43]. В результаті губернська канцелярія наказала майору Гаврилі Радуловичу, призначеному губернським землеміром після смерті Арапова, негайно зробити карту «з описом спірних і безспірних земель до вчинення розмежування і позначивши на ній і ті землі, які за згодою обох сторін[...]до поселень обох держав[...]відійшли» [7, арк. 44].

Радулович переадресував завдання землеміру Прокоповичу, який саме повернувся до Кременчука після встановлення прикордонних стовпів [7, арк. 45–45 зв., 47]. Той скопіював карту з оригіналу, що зберігався в межовій експедиції, і в червні 1783 р. вирушив у Херсон для того, щоб вручити її катеринославському генерал-губернатору князю Григорію Потьомкіну. З огляду на брак джерел цю поїздку можна пояснити лише гіпотетично. Адже межова експедиція знала, що на цю карту чекає губернська канцелярія, щоб передати її Прикордонній комісії через катеринославського правителя Тимофія Тутолміна. Більше того: вже у серпні того ж року Радулович отримав від Тутолміна ордер із дещо роздратованим нагадуванням якнайшвидше надати карту [7, арк. 55]. Швидше за все, Потьомкін також затребував карту для себе, і йому був наданий пріоритет.

У кожному разі комісія невдовзі отримала карту, але відразу ж виникла необхідність у копіюванні цієї карти – вже втретє. Справа в тому, що польська сторона почала вимагати риття рову по сухому кордону – роботи, яка була запланована Актом про розмежування на весну 1781 р. І от через два роки польський коронний канцлер граф Огінський 12 березня 1783 р. подав у Варшаві російському послу графу Стакелбергу записку з вимогою приступити до

риття рову [7, арк. 58]. Уже згадуваний Малчевський разом з Григорієм Потьомкіним вирішили розпочати роботи 1 жовтня, по завершенні сезонних сільсько-господарських робіт. Для нагляду за роботами Річ Посполита відрядила інженер-капітана Кохановського, а Росія – надвірного радника Вербицького [7, арк.58зв.].

За розпорядженням Тутолміна, земські комісари прикордонних повітів мали мобілізувати 400 робітників із казенних сіл: по Крюківському повіту – 208, по Єлисаветградському – 104, по Ольвіопольському – 88 чоловік [7, арк. 60]. А від межової експедиції катеринославський правитель і Новоросійська губернська канцелярія вимагали складання карти кордону для Вербицького та відрядження за першим його покликом шести землемірів з комплектами інструментів. Крім того, саме експедиція мала скласти креслення профілів «*вишини, широти і глибини*» рову й валу при ньому, з позначенням місць для мостів через рів та отворів у валу [7, арк. 56 зв., 59]. До всього цього слід було прикласти проектні розрахунки об'єму вийнятої з рову землі та потрібної для цього кількості робітників [7, арк. 56 зв., 59]. Сторони планували завершити роботу за три місяці: за жовтень 1783 р. та з середини травня по середину липня 1784 р. [7, арк. 56 зв., 59]. Примітно, що Тутолмін доручав Вербицькому «...*всемірно домагатися, щоб він [вал] по всьому кордону зроблений був з нашого, а рів з польського боку*» [7, арк. 59].

Межова експедиція спрацювала оперативно – в середині вересня 1783 р. надіслала до губернської канцелярії карту кордону і шість креслень профілів валу й рову з необхідними розрахунками [7, арк. 61].

Шестеро землемірів приготувалися до відрядження: капітан Петро Прокопович, підпоручик Ілля Самбулов, прапорщики Федір Андреев, Григорій і Петро Прийми та Яків Самойлов [7, арк. 62].

Подальших відомостей про хід демаркаційних робіт у документах держархіву Херсонської області на сьогоднішній день не виявлено. Коли у 1812 р. Міністерство фінансів наказало скласти плани всіх валів на території Олександрійського повіту Херсонської губернії [8, арк. 26], то повітовий суд повідомив про наявність залишків земляного валу всього у двох місцях: при селах Табурище та Глинськ [8, арк. 28]. Зіставивши ці дані з картою, можна побачити, що цей вал був споруджений уздовж річки Цибульник, а польський кордон проходив північніше.

Зрештою, після офіційної демаркації російсько-польський кордон недовго зберігав свій міждержавний статус. Уже в 1793 р. після другого розділу Речі Посполитої територія так званої Польської України увійшла до складу Російської імперії. Однак протягом усього подальшого існування імперії старий кордон між Дніпром і Бугом зберігався як внутрішній кордон між губерніями. Нині більша його частина знаходиться на території Кіровоградської області, а невеликий східний відрізок – на території Черкаської.

Незважаючи на неповноту й фрагментарність вищеописаного документального комплексу, його залучення до наукового обігу дозволить не лише збагатити знання про технічний бік міждержавних розмежувань наприкінці XVIII ст., а й глибше зрозуміти соціальні процеси, що відбувалися на прикордонній смузі українських земель, розділених між двома державами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 488. Межова канцелярія Єлисаветградського повіту, оп. 1, спр. 1317.
2. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14. Херсонська губернська креслярня, оп. 5, спр. 6.
3. ДАХО, ф. 14, оп. 5, спр. 1.
4. ПСЗРИ І. – Т. XXI.
5. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 53.
6. ПСЗРИ І. – Т. XXII.
7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 68.
8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 800.

Рецензенти: Катренко А. М., д.і.н., професор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;

Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

© Ю. О. Коник, 2011

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2011